

*Валентина Піскун  
(Київ)*

**УКРАЇНСЬКА ЕМІГРАЦІЯ У ПОЛЬЩІ ЯК  
ВИЗНАЧАЛЬНИЙ ЧИННИК РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ  
СТОСУНКІВ (20-ті рр. ХХ ст.)**

На поч. 20-х рр. ХХ ст. Європа стояла перед загальним вибором творення нових політичних стосунків, перед історичною необхідністю визнання новопосталих держав. Геополітичні зміни, що сталися внаслідок розвалу двох імперій – Росії та Австро-Угорщини, спонукували політиків і до пошуку нових форм співіснування, і до творення особливого шляху поступу, руйнації старих міфів.

Українська держава, що відродилася в часи національно-визвольної революції поч. ХХ ст., опинилася не лише у вирі військового протистояння між більшовиками й російськими монархістами, а й ідеологічного нерозуміння європейцями українського питання як такого. "Наприкінці 1919 р. стало остаточно зрозумілим, – писав О.Павлюк, – що Добровольча армія генерала А.Денікіна, на яку країни Антанти й США поклали багато сподівань, зазнала поразки у громадянській війні в Росії. Як наслідок, у 1920 р. західні держави почали переглядати свою політику щодо Росії. Ініціатором "зміни курсу" став британський прем'єр Ллойд Джордж, який виступив за припинення збройної боротьби проти радянської влади і за розвиток торгівлі з Росією<sup>1</sup>. Як влучно зазначав О.Лотоцький у статті "Економічні перспективи в Східній Європі", що була надрукована 3 жовтня 1923 р. у "Трибуні", – "з того часу, як з економічного балансу Європи зникла Росія, інтерес європейських економістів постійно повертався до питання про можливість відновлення зносин з Росією. Причому мова йшла зазвичай про всю Росію, про колишнє державне ціле."<sup>2</sup>.

У пошуках вірогідних союзників у військовій борні з більшовиками, лідери Української Народної Республіки вели переговори з представниками різних держав, утім, домовитися на певних умовах вдалося саме з Польщею. Ситуативність таких домовленостей сама собою розумілась обома сторонами, але вибір партнерів був обмежений, через що українські й польські лідери зробили зустрічні кроки.

Україна й Польща постали з руїн Російської та Австро-Угорської імперій і закономірно, що саме у площині союзницьких стосунків, у протистоянні більшовицькій агресії вони вели політичні переговори. Проте кожна нація (українці й поляки) та кожен політичний діяч (С.Петлюра і Ю.Пілсудський) виконували своє історичне завдання й відстоювали свої національно-державні інтереси. Неспівпадіння останніх призвело поляків до зради союзників в особі українців і подальшого ускладнення непростих, історично обумовлених стосунків. Та й, звісно, цілком виправданими є слова Ю.Пілсудського, винесені до заголовку статті в Історичному календарі 1996 р.; написані через десятиліття взаємних трагедій вони не тільки уособлюють сумні історичні реалії, а й застерігають: "Перепрошуємо Вас, панове". Автор статті Єжи Лоек наголошує на тому, що справи незалежності Польщі та України в 1919 – 1921 рр. мали різний політичний сенс, спиралися на свідомість (а то й підсвідомість) традиційних кривд, виражених через польсько-українські стосунки XVI і XVII ст. Угода Пілсудського з Петлюрою 21 квітня 1920 р. вирішила справу Східної Галичини на користь Польщі, але шансу відкриття нової епохи в Східній Європі не зрозуміла значна частина як поляків, так і українців. Україна не дала Петлюрі можливості

реалізувати вистраждану перспективу великого замислу створення власної незалежності. Представники Польщі восени 1920 р. знехтували справу незалежної України, визнавши Україну радянську. Усвідомлення реалій нового часу прийшло набагато пізніше<sup>3</sup>.

У Польщі в 1920 р. зосередилася велика кількість українського інтернованого війська та політичних емігрантів. Відповідно до закону "Про Тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці" від 12 листопада 1920 р. у Польщі почав діяти Державний Центр УНР в екзилі. Відповідно до міжнародних норм відділи Армії УНР передали зброю полякам і були інтерновані у спеціальних таборах на теренах Польщі<sup>4</sup>. Голова Директорії С.Петлюра, урядові інституції УНР та інтернована українська армія перебували переважно в Тарнові, частково – у Варшаві й Ченстохові. Як зазначав І.Фещенко-Чопівський: "Наші війська та урядовий апарат у кількості 50 тисяч чоловік перейшли Збруч на польську територію. Військо було інтерноване, а урядництво розсипалося по цілій території середньої та західньої Польщі (територія Волині та східної Галичини була для українських емігрантів заборонена)." <sup>5</sup>. Урядом було внормоване правове становище українських військ, котре регулювалося інструкцією Міністерства військових справ Польщі від 2 грудня 1920 р., за якою армія УНР трактувалася як дружня та союзна. Перебування в Польщі центру української політичної еміграції (С.Петлюра перебував там до грудня 1923 р.) обумовлювало та ускладнювало налагодження стосунків з радянською Україною, оскільки для більшовиків легітимна УНР в екзилі являла суттєву загрозу подальшому світовому визнанню існування радянської держави.

У сучасній українській та польській історіографії детально висвітлено проблему перебування армії УНР у Польщі, особисті стосунки С.Петлюри та Ю.Пілухського і т.п. у працях І.Срібняка, Т.Єременко (Зарецької), М.Павленка, М.Прушинського, М. Папежинської-Турек, Я.Я.Брусського та ін.<sup>6</sup>.

У даній статті зосереджуємо увагу на українській політичній еміграції у 20-х рр. ХХ ст. як визначальному факторові міждержавних взаємин, як об'єктові спрямувань і Польщі, і Радянського Союзу (Радянської України як складової СРСР). Бо саме тоді українсько-польські взаємини розгорталися не лише по лінії Радянська Україна – Польща, а й охоплювали інший спектр – міждержавний: УНР в екзилі – Польща; міжнаціональний: українці-поляки в самій Польщі (оскільки Галичина з 1923 р. перебувала в складі останньої, а українці становили одну з найбільших меншин країни). Все це затуманює картину підходів до розгляду різних проблем, актуалізує українське питання в контексті взаємин країн Центрально-Східної Європи в досліджуваний період<sup>7</sup>.

Для більшовиків оволодіння Україною територіально в 1920 р. ще не означало її цілковитого упокорення з точки зору ідеології та національної свідомості, бо залишалися ще й та частина України, що увійшла до складу інших держав, а також українська політична еміграція як подразнювальний чинник затримання української національної самосвідомості. Відтак новоутвердженій владі потрібно було урізноманітнювати засоби й методи боротьби для подолання спротиву ззовні (та й у середині), якнайскорішого міжнародного визнання радянської влади в Україні. Саме у 20-х рр. розпочався процес формування радянської системи, в яку була втягнута Україна як держава, захоплена більшовиками, та українці як народ, упокорений більшовицькою владою. Отже розгляд взаємин по лінії Радянська Україна — Польща є невід'ємною складовою радянсько-польських стосунків. Але треба зважати й на те, що український радянський уряд не був самостійним у проведенні міжнародної політики.

Слід зазначити, що більшовицький уряд Росії від самого початку існування визначив свою позицію у праві успадкування Російської імперії. Всі мешканці колишньої імперії автоматично були визнані громадянами РСФРР, а відтак нова держава ставала "старою батьківщиною"<sup>8</sup>. Як дізнаємося зі "Звіту народного комісаріату закордонних справ УСРР в ЦК КП(б)У про його діяльність до 5-ої річниці Великої Жовтневої Соціалістичної революції", "правове становище наших "біженців" досить невизначене й є різноманітним в залежності від ставлення до них того чи іншого уряду. Політично позиція Уряду до цього елемента виразилась в актах амністій від 30.XI-21 і 12.IV. 1922 р. Потрібно було принципово визначити нашу позицію стосовно широкого контингенту української еміграції, переважно, в сусідніх країнах. Декрет "О лишении украинского гражданства", введений в "Положение об иностранцах" як § 38, встановлює міцне підґрунтя діяльності наших представництв, даючи можливість дійсно лояльному елементу своєчасно відновити себе в українському громадянстві і виділяючи, таким чином, цей елемент із загальної маси біженців."<sup>9</sup>. Згідно з цими законодавчими актами всі, хто з тієї чи іншої причини перебував за кордоном, перетворилися на емігрантів. Надалі повернення на батьківщину залежало від ступеню лояльності до новоутвердженої влади або від способів співробітництва з нею. Так, наприклад, українське посольство у Польщі видавало амністованим спеціальні посвідчення, де вказувалося, на підставі яких законодавчих актів їх амністовано; там само містилася також вимога обов'язкової реєстрації у відповідних контрольних пунктах на території України. Цікаво, що при обміні одного з таких посвідчень на інші документи на звороті було зроблено припис: "Взят на учет ХО ГПУ" і дата<sup>10</sup>. Очевидно, що за всіма "поверненнями" й надалі стежило

ГПУ. Так було і з М.Грушевським, і з Н.Суровцевою, і з А.Ніковським, і з Г.Петренком, і з тисячами ін.

Розвиток міждержавних зв'язків радянської України й Польщі у 20-х рр. пройшов декілька етапів. Якщо спершу більшовики намагалися нейтралізувати, дискредитувати та розкласти українську політичну еміграцію в усіх країнах (у т.ч. і в Польщі) політичним тиском на держави проживання емігрантів, то згодом, після опанування секретів дипломатії, вони домоглися визнання радянської влади, застосовуючи економічні важелі як спосіб тиску для вирішення політичних завдань, а надалі приступили до більш активного використання комуністичного руху в різних країнах з метою завоювання та утвердження свого авторитету у світі.

Оскільки українська політична еміграція становила важливий зовнішній чинник опору радянській владі в Україні, а базовою опорою спротиву більшовицькому режимові в Україні став широкий антирадянський повстансько-підпільний рух, більшовикам необхідно було швидко розкласти та ліквідувати еміграцію і тим самим припинити її політичний опір. Шляхи та способи використовувалися найрізноманітніші й найвишуканіші. Окреслимо для прикладу лише деякі з них, що не витримали "правил секретності".

Створення спеціальних державних структур (на рівні каральних органів), що керували роботою і спрямовували її в необхідному напрямку. До таких, на наш погляд, передовсім, належали: постановня Закордонного відділу ЦК КП(б)У, залучення через організовано-структуровані інституції, наприклад, Польське бюро ЦК КП(б)У, співробітників, які працювали б у секретному режимі проти уряду Польщі під безпосереднім керівництвом Москви. Так, 24 червня 1921 р. Д.Лебедю до Києва надійшла інструкція такого змісту: "Разом із Полбюро мобілізувати декілька поляків і прийняти в розпорядження "ВУЧК для посилення ЧК поляками"<sup>11</sup>. Від 23 січня 1921 р. Польбюро очолював Б.Скарбек, діяльність якого цілком перебувала під контролем Москви. Саме в ЦК РКП(б) Польбюро ЦК КП(б)У щодвятижні надсилало протоколи засідань та звіти про роботу. Зокрема, в 1921 р. Польбюро опікувалося реєвакuaцією поляків. Як зазначено у протоколі № 11 від квітня 1921 р., пропонувалося створити Бюро юридичної допомоги в складі 3-х осіб: 1 — представник Польбюро ЦК; 1 — від Особливого Відділу, 1 — від Украглавкомеваку. При реєвакuaції біженців дотримуватися принципів: 1) у першу чергу відправляти "лишний елемент", переміщуючи його в той же час з елементом революційним; 2) усі комуністи-поляки, котрі бажають повернутися на батьківщину, мають заявити про це в Польбюро ЦК КПУ й надати посвідку від місцевих партійних органів; 3) звернутися до Польбюро ЦК РКП з

проханням розіслати циркуляри в усі губернські комітети, щоб не чинили перепон комуністам-полякам; 4) вважати бажаним, щоби було зроблено фотографії реєвакуйованих біженців (своєрідна "база даних" на людей, котрих у майбутньому можна було б використовувати у власних цілях уже на території Польщі)<sup>12</sup>. Пізніше антибельведерські угруповання використовувалися більшовиками "шляхом проведення наших конференцій з ними і передачі ним компроментуючих Польський уряд матеріалів стосовно підтримки Петлюри і його військової організації для використання ними в передвиборній боротьбі"<sup>13</sup>.

У 1921 р. особливого значення для діяльності за кордоном більшовики надавали Закордонному відділу ЦК КП(б)У, ним керував Ф.Кон. Закордонний відділ створено наприкінці 1920 р. при ЦК КП Росії та України з метою поширення радянської влади в інших країнах світу шляхом ліквідації в них існуючого ладу. До складу українського відділу, що було зорганізовано при ЦК КП(б)У з центром у Харкові, входили такі представники радянської влади в Україні: Х.Раковський, Д.Мануїльський, Ф.Кон, В.Затонський. Український відділ мав розгалужену мережу своїх представництв: в Одесі - для роботи в Румунії, в Києві — для Галичини, Волині, Поділля та Білорусі. Структура кожного представництва включала технічний підвідділ, на котрий покладалася підробка документів, печаток; організаційний - планування роботи більшовиків за кордоном; вербувальний — залучення на партійну службу відомих політичних діячів, забезпечення їх необхідними документами; господарський — надання амуніції, зброї, одягу. Київський відділ ще мав реєстраційний підвідділ, що збирав відомості про дислокацію невизначеного війська, пропаганду серед таких військовиків. Робота Закордонного відділу чітко відстежувалася та обговорювалася на засіданнях ЦК КП(б)У. Так, у "Доповіді про діяльність Закордонного відділу за період 1 січня — 24 квітня 1921 р." розглядалися як суто внутрішні питання (забезпечення співробітників у місіях за кордоном відповідним одягом, пайком та грошима), так і зовнішні - розвідувальної і диверсійної роботи, спрямованої на розклад української еміграції. Зв'язок із закордоном Київський підвідділ здійснював через 3 переправних пункти: в Кам'янці-Подільському, Новограді-Волинському та Славуті. Пункти було оснащено для переправки як людей, так і літератури. Специфічна робота провадилася в Галичині. Більшовики вміло маніпулювали неспівпадінням політичних інтересів наддніпрянців і галичан, а відтак використовували ці протиріччя проти самих же українців. Зокрема, в 1921 р. у Галичині, враховуючи те, що ця територія потрапила під владу Польщі, розпочалося "насадження" комуністичних груп. Їх діяльність спрямовувалася на "вміле використання національної ненависті маси до поляків і пробуд-

ження класової свідомості"<sup>14</sup>. Головним завданням вважали також "дискредитацію Петлюрівських організацій", проте проникнути в середовище цієї інтелігенції ставало все складніш<sup>15</sup>. Відстежуючи політичні настрої у військових таборах у Польщі, більшовицькі агенти були стурбовані об'єднанням зусиль поляків і петлюрівців у боротьбі проти розкладу емігрантів. У більшовицьких узагальнених інформативних донесеннях, що, як правило, узагальнювалися щодвятижні, підзаголовок "Петлюровщина" був одним з найважливіших і найбільш детальних. Так, у "Сводке с 1 по 15 июня 1922 г." зазначалося: "Нашедшее было отголосок в лагерях (сменовеховство)"<sup>16</sup> не могло получить широкого развития в силу того, что польская цензура не особенно церемонится со своей прессой, а тем паче с желтоблакитной. Единственная газета "Рідний край" выходит без пробелов, но только потому, что она близка не к Петлюре, а к польскому генштабу, держится его субсидиями, печатает статьи по его заказу. Остальным газетам, как "Українська справа", "Громадський Вісник", "Земля і Воля", "Українська праця", часто приходится после цензурных экспериментов перенабирать вновь. Всякая попытка внести свежую струю кончается печально (так попытка к "смене вех", проявленная группой лиц, входящих в национальный комитет, была предусмотрена Петлюрой, который не замедлил прибечь к помощи польской дефензивы и в результате арестованы 5 человек. Коим предъявлено обвинение в хищении денег и ценных документов, компрометирующих поляков перед большевиками. Одновременно эта попытка положила начало созданию группы для борьбы со "сменовеховцами", в которую вошли: премьер Левицкий, Чеботарев, Зайцев, Трепке, Лукашевич, генерал Вдовиченко, Садовский и Чекаленко (цитую мовою оригіналу. В.П.)"<sup>17</sup>. Використовуючи скрутне становище українських емігрантів у Польщі, більшовики не тільки займалися агітаційною роботою в їхньому середовищі, а й вербували з-поміж них секретних співробітників, що активно працювали на радянську розвідку.

Попри багатоаспектність виконуваних Закордонним відділом завдань головною була дискредитація петлюрівських організацій, та проникнути в їх середовище ставало все складніше. Навесні і влітку 1921 р. при сприянні та з безпосередньою участю працівників Закордонного відділу розгорнулася широка робота на Волині. В одній з доповідей зазначалось: "У травні закінчено переправлення на Волинь групи співробітників близько 30 осіб для партизанських дій. Організували військову базу в районі Дубно. За 1 і 2 травня пустили під укіс 4 потяги. Наші організації не попались.

У зв'язку з намірами петлюрівців перебраться на Україну для роботи, волинські організації посилюють роботу по вистежуванню

петлюрівських організацій."<sup>18</sup> З подальшого розвитку подій знаємо, що в липні 1921 р. державна поліція на Волині отримала відомості про діяльність на землях Східної Польщі (українські землі) комуністично організації "Закордота". Комісар поліції Тарновський та представник II-го відділу Генштабу поручник Урбанець взяли у свої руки ініціативу розвідувальної роботи й повної ліквідації цієї організації. Як виявилось організація мала доволі розгалужену структуру. Всю територію Польщі було поділено на 3 райони: 1) Центральну Польщу; 2) Східну Польщу – Галичину; 3) Волинь, Поділля та Білорусь. У кожному районі було утворено т.зв. "Обласні комітети Закордота", там діяли конспіративні квартири й налагоджено дійову систему зв'язку. В ході слідства було виявлено понад 100 осіб, причетних до різного роду антидержавних акцій, жаклих убивств тощо. Було звинувачено 78 осіб, 33 проходили у справі як свідки й 2 особи зникли. З документів-свідчень дізнаємося про мету й завдання організації. Як повідомляла польська газета "Наш кур'єр" 4 серпня 1922 р., про діяльність цієї організації польська влада довідалася ще у березні 1921 р., проте виявити й позбутися такої добре законспірованої структури вдалося лише в липні 1921 р.<sup>19</sup>

Уже 31 жовтня 1921 р. на засіданні Закордонного відділу ЦК КП(б)У було прийнято й погоджено з Х.Раковським ухвалу "Про нову організаційну схему за кордоном". Одеський відділ з метою конспірації перейменовувався на "Секретный отдел ВУЧК", що зосереджував у своїх руках керівництво партійною роботою за кордоном, ведення розвідки, при тому робота партійна вважалася першочерговою і головною та здійснювалася під виключним контролем ЦК, а контррозвідка – ВУЧК. Детально розписувалися пункти: керівництво структурою та забезпечення співробітників усім необхідним<sup>20</sup>.

У зв'язку з провалами діяльності Закордонного відділу в Польщі наркомат закордонних справ РСФРР спеціальним листом від 28 липня 1921 р. "заборонив відповідальним працівникам місій підтримувати зв'язок із місцевими комуністичними організаціями"<sup>21</sup>. Це було зумовлено як провалами в роботі, так і не бажанням більшовиків спиратися на "чужі їм кадри", себто на тих людей, які повірили комуністичним гаслам, проте залишалися патріотами своїх країн і не підпорядковувалися бездумно вказівкам з московського більшовицького центру.

У контексті розглядуваного питання постає одна з важливих морально-етичних проблем політики діячів того часу – це політичний вибір українського лівого руху, зокрема, Української комуністичної партії (боротьбістів). Приручивши керівну верхівку боротьбістів запропонуванням Г.Ф.Гріньку, П.П.Любченку, О.Я.Шумському та ін. високих посад у партійно-державному апараті УСРР, більшовики потім використали їх у боротьбі з українською політичною еміграцією,



їхніми руками "творили" образ радянської України. Процес "злиття" з більшовиками проходив паралельно з партійною чисткою та здійснюваним під керівництвом Ф.Е. Дзержинського червоним терором в Україні, наслідком чого було винищення тисяч опозиціонерів, у т.ч. й українських комуністів-боротьбістів<sup>22</sup>. При тому, як показала історія, більшовицька влада не потребувала самовідданих українців, бо вони були потенційними ворогами більшовизму, й на них чекала трагічна доля.

На чолі радянської місії у Польщі в 1921 р. зустрічаємо О. Шумського. У відповідності до укладеного в Ризі договору з метою успішного проведення репатріації громадян обох сторін було запроваджено 2 змішані комісії: одну в Москві для РСФРР та УСРР, другу — у Варшаві для Польської республіки. При тому кожна змішана комісія складалася з 2-х делегацій, призначених відповідно урядами. Головою Російсько-української делегації (РУД) був т. Аболтін, а уповноваженим Польської делегації в Харкові — п.Строжемецький. На поч. серпня 1921 р. відбувся обмін між УСРР і Польщею дипломатичними місіями. Представником УСРР у Польщі було призначено т. Шумського, радником посольства т. Хургіна, представником Польщі в УСРР прийнято п. Пуласького<sup>23</sup>. Однією з важливих функцій, що покладалися на місію в Польщі, була боротьба з українською політичною еміграцією й петлюрівцями зокрема. Особливо специфічну розвідувальну роботу провадили деякі із співробітників місії. Один з українських письменників Р.Корогодський, досліджуючи участь молодого О.Довженка в складі української делегації у Польщі, зокрема, зазначав: "Зухвало граючи на людських слабкостях, особливо неготовності старої та й нової інтелігенції до подвійної гри, до розмаїтих вивертів, підлих і підступних, чекісти плели павутиння, в яке потрапляли різні люди. Часом - дрібні рибки, та траплялося дурити, заплутувати й видатні постаті".<sup>24</sup> Яскравим прикладом таких "розробок" стала справа Юрка Тютюнника.

Секретні співробітники більшовиків нищили по європейських країнах, входили в довіру до діячів українського національного руху. В архівних матеріалах надibuємо декілька звітів про діяльність невідомого сексота, котрий приховався за криптонімом т. «Х.» (його повідомлення перепроверялися і, як зазначалося, завжди відповідали дійсності). В одному з повідомлень-звітів за період від кін. березня до 1-ї пол. квітня, писаного 21 липня 1921 р., читаємо: "[...] Прибыв в Тарнов, я скоро нашел много знакомых, очень влиятельных в правительственных кругах УНР. Мне удалось их убедить в эволюции моих взглядов в сторону Петлюровщины (ведь все знали о моей Советской позиции) и в искренности моих намерений работать в пользу УНР. Уже при первой встрече с Андреем Левицким, который был тогда уже заместителем Председателя Совета Министров и Министром юстиции, я

зав'язав з ним прочные отношения и 4 апреля по его предложению переехал к нему, исполняя функции его личного секретаря". Далі в доповіді йде детальна характеристика стану української еміграції петлюрівського спрямування. Т. «Х.» детально розкриває суть плану найбільш дисциплінованого й ретельно підготовленого війська під орудою Ю.Тютюнника щодо вторгнення в Україну. "С Трепетом, который очень часто бывал у Левицкого, я вступил в весьма близкие отношения и пользовался настолько его доверием, что он даже предложил мне, в случае осуществления плана, двинуться вместе с его кавалерией на Украину в качестве политического руководителя (цитую мовою оригіналу. В.П.)»<sup>25</sup>. Даний документ яскраво ілюструє те, що були значні прорахунки в діяльності української політичної еміграції на захист від проникнення в середину руху більшовицьких агентів і ретельної перевірки всіх новоприбулих з України. Досліджуючи діяльність національних спецслужб у 1917—1921 рр., В.Сідак наводить чимало прикладів проникнення більшовицьких агентів у Партизансько-повстанський штаб і навіть у найближче оточення С.Петлюри та Ю.Тютюнника, а відтак інформація, надана агентами, ставала надбанням противника, що давало змогу упереджувати антибільшовицькі акції на території УСРР<sup>26</sup>. Агентурою ВУЧК було доставлено переписку полковника Сушка, який перебував у м. Олександрові, з Коновальцем та Тютюнником у Львові<sup>27</sup>. Більшовики отримали найоперативніші дані про підготовку нового походу українського війська, розробку плану стратегії й тактики наступу, керівників місцевих загонів і т.ін. (пізніше ця акція одержала назву Другий зимовий похід — один з найтрагічніших епізодів боротьби з більшовиками).

Поряд з боротьбою проти організації збройного опору вишуканих форм набула політика розкладу та дискредитації української політичної еміграції у Польщі та інших європейських країнах. Початком широкої антиемігрантської кампанії можна вважати прибуття української місії до Польщі, а особливого розмаху вона набула влітку й восени 1922 р. у зв'язку з підготовкою союзного договору про створення СРСР.

Війна та революція розкидала багатьох людей по різних куточках світу, й, природно, що після років поневірянь по чужих краях головною мрією і надією було повернення на батьківщину. Більшовики зіграли й на цьому почутті та використали таких людей у своїх цілях. І.Лісяк-Рудницький зазначав: "Подібно до давньої інквізиції, більшовики не задовольнялися тим, щоб мати владу над людськими тілами, але ще й старалися силоміць влізти в людські душі. Більшовикам не вистачало, щоб інтелігенції просто заткати горла. Ні, вони вимагали, щоб інтелігенція сама собі плювала в обличчя, щоб виспівувала пеани червоній владі. Все це повинно було робитися із видимістю добровільного

ентузіязму. У дійсності за "ентузіязмом" крився, з одного боку, тваринний жах нещасних жертв, а з другого — захований чекіст як свого роду чортівський душпастир. Для непокірних і самовільних — постійна загроза фізичної ліквідації чи репресій та ціла система витончених духовних тортур і засобів натиску. Для чемних і благонадійних — винагороди у формі грошових заробітків та інших матеріальних користей і можливості піднесення по радянській бюрократичній драбині. Та ці солоденькі пряники були заправлені отрутою морального упідлення."<sup>28</sup>.

Як засвідчують документи, голова української місії у Польщі Шумський розгорнув широку пропагандистську роботу на повернення в Україну політичних емігрантів. Проте це була своєрідна пастка для малопоінформованих і малообізнаних з більшовицькою підступністю людей. Весною 1922 р. до Шумського звернувся Кобза — голова партії хліборобів-демократів з проханням дозволу на повернення в Україну. Це переросло в своєрідну "справу". Шумський написав лист до міністра закордонних справ та інформацію до ЦК КП(б)У. У відповідь заступник наркома закордонних справ УСРР звернувся з листом до секретаріату ЦК КП(б)У. Автор листа зауважував, що постать Кобзи є досить потужною, його підтримує декілька тисяч тих, хто співчуває, з емігрантських таборів. І, зокрема, наголошувалося: "[...] я посылаю т. Шумському следующую директиву: Кобзу пустить в Украину при декларировании им указанных Вами условий отказа от политической работы"<sup>29</sup>. Зрештою після тривалих і детальних узгоджень та нагадувань про те, що згідно з циркулярним листом ЦК від 27 червня 1922 р., котрий передбачав "повне використання бажаючих повернутися на Україну емігрантів", було отримано згоду на приїзд Кобзи<sup>30</sup>. Питання повернення в Україну емігрантів у 1922 р. стало таким актуальним, що 8 серпня 1922 р. розглядалося на засіданні Політбюро як "вопрос о поворотовцах (сменовеховцах)"<sup>31</sup>.

Повноважний представник УСРР у Польщі О.Шумський був також ідейним натхненником, учителем та ретельним виконавцем вказівок більшовицької партії. "Зміновіхівців" він називав не тільки "поворотівцями", а й "советскими неопитами". Це він "звітував" перед т. Яковлєвим, зазначаючи: "[...] Считаю также полезным предостеречь наших новых крестников от традиционного — присущего "хохлу", а тем более его писанию, хныканья и распускания нюней, которые просто делают украинскую прессу нудной. Для поворотовцев и без этого есть огромный простор для писания, опираясь на позитивные стороны и явления УССР.

Выявление позитивных сторон Советской жизни должно быть безусловно главнейшим заданием советских неопитов. Это, прежде всего, будет для них школой для штудирования современной действи-

тельности, ибо они значительно оторвались именно от положительных явлений нашей жизни[...] (цитую мовою оригіналу. — В.П.)."<sup>32</sup>. Шумський рекомендував українській інтелігенції вести пошук "фатальних" помилок у справі національного визволення, починаючи від 1917 р. Узявши на себе "тягар" зі змінюхівцями, він і не підозрював, що його самого постійно контролювали й стежили за всіма діями. Не керівнику місії у Польщі, а членові фінансово-розрахункової Російсько-польсько-української комісії за сумісництвом т. І.Я.Хургіну пише стурбованого листа заступник міністра закордонних справ Яковлев 17 жовтня 1922 р.: "Ледве надосужився Вам написати з головного політичного питання, за рішенням якого їздив до Москви, з питання про нашу лінію поведінки в Польщі.

Я до сих пір абсолютно не розумію поведінки т. Шумського, т. як звик бачити в ньому серйозного чоловіка, у якого сам неодноразово брав уроки політичного виховання стосовно поляків, відмічається такою неурівноваженістю і прямо суперечливими політичними виступами мало не впродовж одного дня. Т. Шумський пристрасно нападав на ухвалені вами рішення з приводу дипломатичної кампанії проти поляків за невиконання ст.5 в Політбюро і тим самим затормозив уже ухвалені рішення до нового узгодження з Москвою, на другий день після мого від'їзду до Москви допустив злополучку доповідь в ПУРі, якою автоматично поставив наші стосунки в Польщі в знак військово-агресивного нападу і вирвав у нас усіляку можливість продумано і обережно без воінственного душка добиватися у поляків ліквідації петлюрівщини[...], не збавляючи тону, з питання про нашу ноту про шпіонаж, поставити її в логічний зв'язок з невиконанням поляками ст. 5 Ризького трактату і в усній заяві вимагати від Польщі реальних гарантій ліквідації Петлюрівщини."<sup>33</sup>. Згодом саме О.Шумського звинуватили в національному ухилі.

У той час, коли долю Галичини ще не було остаточно вирішено, розгорілася запекла боротьба радянських більшовиків за впливи на галицьких українців та використання їх у боротьбі з Польським урядом з метою послаблення Польщі. В деяких документах зустрічаємо й факти протистояння між радянською Україною і Росією у вирішенні зовнішньополітичних завдань. Повноважний представник УСРР у Німеччині М.Левицький 16 серпня 1922 р. писав до Наркома закордонних справ УСРР т. Яковлева: "Сьогодні до мене ще раз звернувся представник Петрушевича Біберович, щоб дізнатись як вирішено питання про можливість відрядження ними свого представника до Москви. Він посилався на обіцянки т. Раковського в Генуї дати їм можливість послати свого представника до Москви, і що, за словами Раковського, їм краще за все це вкаже Москва.

Правда, що ця публіка старається безпосередньо зв'язуватись з представниками Росії, але тут я їх просто не допускаю, оскільки вважаю, що вони повинні звертатися тільки до нас — їх потрібно привчати, т. як вони тим самим ігнорують Радянську Україну (ніякої України нема)."<sup>34</sup>. Питання про приналежність Галичини й ставка на галицьких українців як союзників радянської влади стало провідним у діяльності більшовиків на поч. 20-х рр. Це було зумовлено протистоянням між урядом Є.Петрушевича і С.Петлюри. Тому більшовики намагалися використати Є.Петрушевича у боротьбі з петлюрівцями, з національно-демократичними колами в самій Галичині. Так, Ауссем з Берліна 17 жовтня 1922 р. нагадував Києву про те, що можна й потрібно співробітничати не з Є.Коновальцем, "Рідним краєм", а тільки з Є.Петрушевичем<sup>35</sup>. 10 листопада 1922 р. під грифом "Таємно" Лебедю було направлено копію доповіді "Східна Галичина-Росія і Більшовизм". Записка надійшла з Москви із секретно-директивної частини Наркомату закордонних справ у перекладі з польської. У ній зазначалось: "Українське населення під час боротьби Польщі з більшовиками було на боці Польської держави. Понад 85 тис. добровольців мужньо боролись у польській армії.

Починаючи з 1921 р. русинський національний рух підтримувався т.зв. "Закордонним відділом" — організацією радянського уряду, котрий послав у Галичину агентів, оснащених матеріальними засобами і агітаційним матеріалом. Одночасно русинсько-комуністичні організації отримували засоби від радянського уряду в Празі-Чеській.

Найбільш яскравим доказом русинсько-більшовицького співробітництва є розкриття в Стрию організації, до складу котрої входили русинські націоналісти, в яких було знайдено докази їхньої взаємодії з комуністичною організацією Радянської України.

З моменту приїзду до Варшави російсько-української делегації у справах репатріації в березні 1921 р., зв'язок представників комуністичних урядів з русинськими діячами значно збільшився [...]. В цей час комуністичним діячам вдалося захопити в свої руки соціалістичну пресу у Львові і здійснювати вплив на російську пресу."<sup>36</sup>. Серед галичан того часу побутувала й думка, що її висловив на одній з нарад добродій Панейко: "Самостійна Україна грала би другорядну роль, а противно в федерації з Росією буде перша [...]. Ідея зв'язку України з Росією є найзагальніша, пересякла кождим, а все це свідчить про природність і конечність злуки з Росією."<sup>37</sup>. Як відомо, більша частина галичан з такими переконаннями прибула в радянську Україну, і всі вони були репресовані наприкінці 20-х – на поч. 30-х рр. як вороги радянської влади.

Працівники радянських представництв за кордоном ретельно відстежували становище УНР в екзилі. Відділом преси та інформації Наркомату закордонних справ регулярно укладалися й розповсюджувалися "Внутрішні бюлетені." Так, у бюлетені № 16 від 10. 01.22 р. повідомлялося: "Від Польщі одержали фінансову і матеріальну підтримку 20.000.000 марок. Сам Мазепа в листі до військового друга підтверджує отримання від Польщі фінансової і матеріальної підтримки. В першій половині листопада Петлюра вів переговори з цього приводу з Пілсудським."<sup>38</sup>. Російська еміграційна газета "Руль" у свою чергу повідомляла: "Петлюра перебуває в Тарнові. Він отримує від Пілсудського щомісячно 3 млн. польських марок і утримує сім'ю та близько 30 своїх прибічників. Для охорони Петлюри сформовано особливу варту з 24 осіб."<sup>39</sup>.

Як зазначає М.Павленко, "у Польщі пік активної допомогової діяльності на користь українських біженців прийшовся на 1921 – 1923 рр. Це був найбільш важкий період їхнього перебування на чужині в умовах інтернування, але він підходив до свого логічного завершення.

Утвердження радянської влади в Росії і Україні, певне її міжнародне визнання підштовхнули польський уряд наприкінці 1923 р. і на початку 1924 р. до прийняття рішення про остаточне розформування інтернованого українського вояцтва, котре вже не могло нести загрозу молодій радянській державі. Українські емігранти почали активно працевлаштовуватися в самій Польщі та шукати інших можливостей."<sup>40</sup>. Частина з них з часом одержала польське громадянство, а деякі перебралися до Чехословаччини та Франції. Державні структури УНР перестали існувати. Зі зміною в уряді Польщі стало нестерпним перебування у Варшаві штаб-квартири УНР. Новий міністр закордонних справ Дмоховський узяв чіткий курс на русофільство. І вже в грудні 1923 р. з'ясувалося, що в помешканні української еміграції на Алеї Ружнишпорять більшовицькі агенти. Це, власне, найбільше прискорило від'їзд Головного Отамана Симона Петлюри з польської столиці<sup>41</sup>.

У 1926 р. кількість українських політичних емігрантів у Варшаві, що мали т.зв. "карту азилу", налічувала за відомостями адміністрації бл. 700 (насправді ж бл. 1000)<sup>42</sup>. Від серпня 1923 р. активно включився в громадсько-політичну роботу Український центральний комітет, що являв собою громадську організацію.

Після Генуезької конференції міжнародне становище радянської Росії та України дещо поліпшилось. Було укладено низку міжнародних договорів. Незважаючи на величезні зусилля українських політичних емігрантів, їхні особисті зв'язки з провідними європейськими політиками, добитися визнання за українцями права самостійно вирішувати свою

долю (як УНР, так і ЗУНР) не вдалося. Зокрема, у більшовицьких інформаційних донесеннях повідомлялося: "Польським правительством в Бухаресті влітку 1922 р. припинено візування українських паспортів"<sup>43</sup>. Як бачимо, до осені 1922 р. уряд УНР в екзилі був реальним юридично визнаним європейськими країнами суб'єктом політичної дії. Визнання більшістю країн (зокрема, Польщею, Чехословаччиною, Німеччиною та Австрією) повноважних представництв радянської України, а пізніше укладання різноманітних угод – усе це визначило остаточне визнання радянської України як складової Радянського Союзу.

У "Виписці" з листа Секретаря Повноважного представника УСРР в Німеччині т. Калюжного на ім'я заступника Наркома закордонних справ т. Яковлева від 18 серпня 1922 р. говориться: "Передаю зі слів Барченка (оригінали надіслані до Москви, копій не встигли отримати). Французьке Міністерство закордонних справ сповістило Секретаря французької місії у Варшаві про те, що видано циркуляр, щоб з 1-го вересня не приймати дипломатичної пошти від петлюрівців. Одночасно з тим Міністерство закордонних справ сповістило місію Шульгина, що за розпорядженням МЗС (здається де ля Торетто) французи перестануть візувати дипломатичні й інші паспорти УНР. В МЗС ходили з цього приводу Шульгин і Галере – їм заявили, що розпорядження це видане в зв'язку з тим, що УНР не представляє Україну. В петлюрівських колах з цього приводу збентеження і розгубленість."<sup>44</sup>. Проте навіть знищивши одного з ідеологів українського національного опору в еміграції Симона Петлюру в травні 1926 р., радянському урядові не вдалося остаточно здолати її опір – вона продовжувала бути політичним чинником протидії радянській системі.

Одним з важливих факторів у протистоянні радянської України й Польщі стала проблема "польської одности" (єдиної польської нації) і "всеукраїнства" (соборної незалежної України). В часи національно-визвольної революції поч. ХХ ст. ідентитет "Україна-батьківщина" перейшов з лірико-поетичної площини у політичну й набув реально визначеного як свідомісно-вибраного, так і правно-засадничого характеру<sup>45</sup>. В СРСР відбувалася поступова трансформація поняття "Україна-батьківщина": від визнання другої підрядності до формування у свідомості українців (як і інших громадян) нового ідентитету "Радянський Союз – батьківщина трудящих усіх країн". На засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 10 травня 1920 р. було надано спеціальну вказівку Х.Раковському розгорнути пропагандистську кампанію з приводу існування "УССР":

"7. Поручається тов. Раковському дати указання местным политическим органам армейской прессы: считается с фактом существования УССР и соответственно с этим вести газетную работу.

8. Ввиду того, что многие решения ЦК РКП, относящиеся к Украине не сообщаются своевременно, обратиться в ЦК РКП с предложением сообщать важнейшие решения по телеграфу или телефону."<sup>46</sup>

Окрім того, на засіданні Політбюро 12 липня 1920 р. розглядалося питання про "Просвіти", котрі більшовики вважали за потрібне "завоювати" й піддати "державному контролю". У протоколі записано й особливу думку Х.Раковського: "Просвіти по своей сути являются националистическими организациями и им нужно противопоставить наши собственные организации"<sup>47</sup>. До комплексу заходів на опанування України ввійшли й заходи щодо вивчення української мови більшовицьким політикумом. У Протоколі № 23 засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 15 лютого 1921 р. було записано: "Поручить тт. Чубарю и Шумскому написать циркуляр об использовании украинского языка как средства распространения коммунистических идей среди трудящихся Украины"<sup>48</sup>. Виникало багато проблем із записами у паспортах. У 1921-22 рр. Уповноваженим українського НКЗС в Одесі при виїзді українських громадян за кордон видавалися замість звичайних закордонних т.зв. "тимчасові пашпорти". Вони давали право на зворотній в'їзд в УСРР. А вже в 1924 р. у Берлінському Повпредстві склалася практика, за якою ці паспорти визнавалися дійсними тільки з додатковою візою НКЗС СРСР. Окрім того, як виявилось, закордонні паспорти видавалися виключно російською мовою, а були випадки, що декотрі парттовариші "вимагали, щоб в їхніх паспортах зазначалося не лише загальносоюзне, а й республіканське громадянство"<sup>49</sup>. Про те, що УСРР була лише ширмою для подальшого опанування України й українців засвідчує низка фактів у листуванні високих посадових осіб УСРР з Й.Сталіним. Так, Д.Мануїльський 4 вересня 1922 р. писав: "Образование на окраинах самостоятельных республик со своими ЦИК и Совнаркомом отвечало определенному этапу нашей революции, который было бы не точно назвать "национальным этапом", но в период которого пролетарской диктатуре пришлось развязывать национальный вопрос. Это была неизбежная уступка национальной стихии. Приведенной революцией в движение, и которая, опираясь на недовольство крестьянской массы, могла превратиться [...] в Вандею (цитую мовою оригіналу. - В.П.)". Після опанування території потреба в існуванні політики поступок, підігравання місцевому люду відпала, хоч деякі партійні діячі й розуміли всю складність ситуації. Зокрема, Х.Раковський у листі до Й.Сталіна від 28 вересня 1922 р. наголошував і застерігав від необдуманих поспішних кроків: "Форма независимых республик давала нам возможность производить максимум революционного эффекта на окраинах, а также и за границей.



Посредством независимой Советской Украины – Советская федерация имела возможность совершать такое же революционное проникновение в Галицию, Буковину, Бессарабию. Без всякой надобности мы лишаем себя этого оружия."<sup>50</sup>.

У 2-й пол. 20-х рр. розгорнулася широка пропагандистська робота в Комінтерні щодо засудження національних ухилів і, зокрема, шумськізму, та становища в КПЗУ. Зокрема, 14 травня 1927 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У розглядалося питання "Про становище в КПЗУ". Це було зумовлено декількома причинами. Одну з них правильно з гіркотою й розпачем окреслив у своєму виступі Шліхтер: "Я должен сказать, что нередко приходится в нашей среде встречаться с таким фактом, что как только затронешь национальный вопрос черт его знает! Выходит, что казалось бы все совершенно ясно. А в конце концов получается драка, спор и две стороны. Почему это. Это по-моему, **результат того националистического окружения, которое у нас есть, которое мы воспринимаем даже борясь против его** (виділено мною - В.П.)."<sup>51</sup>.

З тим "націоналістичним оточенням" нещадно боролись. У боротьбу з українськістю та її проявами наприкінці 20-х рр. активно включилися як "радянці" (термін, вживаний у той час стосовно всіх прибічників Радянського Союзу і в самій Україні, і на території Польщі), так і поляки. Розгорілося своєрідне "змагання" за впливи на українців. У 5-му розділі резолюції VII Конференції КПЗУ у квітні 1927 р. "Національна політика Пiлсудського (польський фашизм і українське питання)" зазначалося: "Вже з самого початку "морального перевороту" уряд Пiлсудського оточив петлюрівщину як моральною, так і матеріальною опікою. Він організував імпорту петлюрівців та, надаючи їм право горожанства, насаджує їх на державних (військових, дефензивних і т. д.) і приватних (кооперативних) посадах, головню на Волині, де між іншим осів відомий петлюрівський діяч Ковалевський (Голова укр. банку в Луцьку). Уряд Пiлсудського організує на Волині українські петлюрівські кооперативи, видає їм субсидії (2,5 мiл. Українському банку), щоби шляхом підкупства позискати на свій бік заможніші верстви українського села. Він фінансує петлюрівське видавництво "Українська нива" (у Варшаві) та при допомозі своїх адміністративних органів поширює інтенсивно його видання на Волині. Він популяризує петлюрівську ідею (ідею соборної незалежної України. – В.П.) як в себе вдома, так і за кордоном."<sup>52</sup>. З метою змінити тактику поляків до Польщі відправили одного з найавторитетніших українських більшовиків Юрія Коцюбинського, який застосував тактику підкупу українських діячів Галичини, тактику "розділяй і пануй", докладаючи надзвичайних зусиль, щоб зіткнути українців та поляків і не допустити

їхнього порозуміння. 12 вересня 1927 р. у листі до Кулика він повідомляв: "Все настроєння, которые были в нашу пользу после убийства Войкова, сейчас совершенно исчезли. – Нас сторонятся и многие давние симпатии заняли по отношению к нам нейтральную позицию. – Я помню 21 – 22 год в Польше. Тогда нас ненавидели, но боялись, сейчас ненавидят и презирают [...]. 4 сентября произошло одно очень важное событие, а именно, на рауте у нового Львовского воеводы в первый раз за все время существования Польской Республики появились украинские деятели с О.Лопатинским, К.Левицким и Говиковичем во главе."<sup>53</sup>. Очевидно, що тих методів, котрими користувався Ю.Коцюбинський у своїй дипломатичній роботі, вже було недостатньо, і він не зміг справитися з поставленими завданнями, бо "інстанція", якій він віддано служив, перестала йому довіряти.

Певно, що тих заходів щодо шельмування всього українського й насадження нових ідентифікатів було замало. Потрібно було розгорнути широку кампанію за визнання СРСР своєю батьківщиною. І привід для цього знайшли. Спершу на засіданні Комінтерну було прийнято ухвалу вважати СРСР батьківщиною трудящих усього світу. А згодом, коли в 1929 р. у Польщі готувався міжнародний з'їзд поляків, у СРСР розгорнулася пропагандистська акція засудження уряду Пілсудського водночас із протиставленням життя поляків у СРСР. Так, робітники й службовці м. Зінов'євська давали такий наказ делегатам, які мали їхати до Польщі: "Ми, робітники і службовці – поляки заявляємо, що Радянський Союз є єдина в світі пролетарська батьківщина, де пролетаріат може вільно будувати свою пролетарську культуру"<sup>54</sup>. А польськомовні газети, засуджуючи уряд Пілсудського як фашистський і буржуазний, зокрема, зазначали: " [...] звісно, надіслати своїх представників на з'їзд треба не для того, щоб демонструвати "одність" поляків, що живуть у СРСР, із фашистською Польщею, і що наші представники, коли їх узагалі допустять на з'їзд, повинні одразу заявити на трибуні, що польська трудяща людність СРСР вважає за свою батьківщину тільки Радянський Союз". І далі: " [...] На лицемірну національну одність відповімо класовою одністю трудящих всіх країн"<sup>55</sup>.

Отже, в радянській Україні ідентитет "Україна – батьківщина" поступово витіснявся новим "Радянський Союз – батьківщина трудящих усього світу", формувалося нове поняття "громадянин СРСР", що мало виховувати патріотів саме цієї країни, зорієнтованих на новостворювані загальносоюзні цінності.

Проте українське питання як одне з визначальних у європейській політиці Радянського Союзу ще й наприкінці 20-х рр. набувало нових модифікацій. Воно детально аналізувалося на 5-му світовому конгресі Комуністичного Інтернаціоналу. 2 вересня 1927 р. було ухвалено

спеціальну резолюцію, де зазначалось: "українське питання є одним з найважливіших національних питань Середньої Європи, вирішення якого диктується інтересами пролетарської революції як у Польщі, Румунії, Чехословаччині, так і в усіх прилеглих державах". Засуджуючи національний ухил українців, констатували: "Український націоналізм виразився в формі орієнтації всего хозяйственного и культурного процесса Украины на буржуазный Запад, в противопоставлении украинской республики другим республикам Советского Союза (цитую мовою оригіналу. В.П.)"<sup>56</sup>.

Таким чином, українська політична еміграція у Польщі у 20-х рр. ХХ ст. відіграла роль, з одного боку, політичного опонента більшовицькому упокоренню України, з другого - стримувального чинника національно-культурної експансії поляків на терени Галичини й Волині, позаяк саме політичних емігрантів поляки використовували у своєму протистоянні з Радянським Союзом і намаганні завоювати авторитет серед однієї з найбільших меншин країни — українців. Водночас перебування української політичної еміграції на теренах Польщі спровокувало більшовиків на інтенсифікацію свого впливу в Галичині й на Волині, а відтак увесь час зіштовхувало у протиборстві українців і поляків, користуючися складністю національних взаємин. Це надалі викликало українсько-польські непорозуміння.

<sup>1</sup> Павлюк О.В. Українсько-польський союз і політика США щодо УНР у 1920 р. // Укр. істор. журн. – 2000. – № 6. – С. 6.

<sup>2</sup> Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. І. – Оп. 20. – Спр. 1738. – Арк. 93.

<sup>3</sup> Див.: *Jerzy Łojek. Przepraszam Was, Panowie: Kalendarz Historyczny // Polemiczna historia Polski.* – Warszawa: ALFA, 1996. – S. 437-439.

<sup>4</sup> Детальніше про інтерноване українське військо у Польщі див. у пр. І.Срібняка та М.Павленка.

<sup>5</sup> *Фещенко-Чопівський І.* 220 днів Ради Республіки – передпарламенту УНР на еміграції в Тарнові. – Львів - Республіка Комі - Дубно, 2002. – С. 19.

<sup>6</sup> *Срібняк І.* Обеззброєна, але не скорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921-1924). – К., 1997; *Павленко М.* Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади та умов перебування (1919-1924 рр.). – К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. – 352 с.; *Прушинський М.* Драма Пилсудського війна 1920 / Перекл. з польськ. *Булгакова В.В., Ведіної В.П.* – Київ, 1997; *Papierzyńska-Turek M.* Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922-1926. – Kraków, 1997; *Bruski J.J.* Rada Republiki – parlament Ukraińskiej Republiki Ludowej na uchodźstwie (luty - sierpień 1921 r.) // *Polska i Ukraina: Sojusz 1920 roku i jego następstwa.* – Toruń, 1997. – S. 337-347.

- <sup>7</sup> Див.: *Вегеш М.М., Віднянський С.В.* Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918 - 1939). – Київ - Чернівці, 1998. – 256 с.
- <sup>8</sup> Детальніше про процес набуття українського громадянства та його правове регулювання див.ст.: *Піскун В.* Ідентитети "Україна-Батьківщина" й "український громадянин" у життєвому виборі українських політичних емігрантів (20-ті роки ХХ століття) // *Історія української науки на межі тисячоліть.* – Вип. 7. – К., 2002. – С. 151-161.
- <sup>9</sup> ЦДАГО України. – Ф. І. – Оп. 20. – Спр. 1035. – Арк. 26.
- <sup>10</sup> Державний архів Харківської області (далі ДАХО). – Ф. Р.203. – Оп.1. – Спр. 1296. – Арк. 118-119, 175зв.
- <sup>11</sup> ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 406. – Арк. 66.
- <sup>12</sup> Там само. – Спр. 807. – Арк. 6-7.
- <sup>13</sup> Там само. – Спр. 1035. – Арк. 202.
- <sup>14</sup> Там само. – Спр. 408. – Арк. 6-11.
- <sup>15</sup> Там само. – Арк. 16.
- <sup>16</sup> Детальніше про сутність цього явища див.ст.: *Піскун В.* Історичні засади українського "зміновіхівства": проблема термінології та змісту // *Історія української науки на межі тисячоліть.* – Вип.6. – К., 2001. – С. 132-139.
- <sup>17</sup> ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1305. – Арк. 268-269.
- <sup>18</sup> Там само. – Спр. 408. – Арк. 25-26.
- <sup>19</sup> Там само. – Спр. 1039. – Арк. 1-2.
- <sup>20</sup> Там само. – Спр. 408. – Арк. 171-172.
- <sup>21</sup> Там само. – Спр. 406. – Арк. 137.
- <sup>22</sup> Див.кн.: *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 - 1928). – К.: Основи, 1996. – С. 42, 82.
- <sup>23</sup> Див.: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Сп. 1035. – Арк. 11-12.
- <sup>24</sup> *Корогодський Р.* Довженко в полоні: Розвідки та есеї про Майстра. – К.: Гелікон, 2000. – С. 44.
- <sup>25</sup> ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 408. – Арк. 30-30зв.
- <sup>26</sup> Див.: *Сідак В.* Національні спецслужби в період Української революції 1917-1921 рр. (невідомі сторінки історії). – К.: Альтернативи, 1998. – С. 252-258.
- <sup>27</sup> ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 616. – Арк. 166-168.
- <sup>28</sup> *Лисяк-Рудницький І.* Виродження та відродження інтелігенції // *Історичні есе.* – Т. 2. – К.: Основи, 1994. – С. 368.
- <sup>29</sup> ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1035. – Арк. 136.
- <sup>30</sup> Там само. – Арк. 138, 140.
- <sup>31</sup> Там само. – Арк. 147.
- <sup>32</sup> Там само. – Арк. 154.
- <sup>33</sup> Там само. – Арк. 201.
- <sup>34</sup> Там само. – Спр. 1016. – Арк. 12.
- <sup>35</sup> Там само. – Арк. 25.
- <sup>36</sup> Там само. – Арк. 45-46.
- <sup>37</sup> Там само. – Арк. 54.
- <sup>38</sup> Там само. – Спр. 1260. – Арк. 1.

- <sup>39</sup> Руль (Варшава, Польща). – 1922. – 17 янв.
- <sup>40</sup> Павленко М. Допомога урядів Польщі і УНР біженцям із України (1921 - 1923) // Україна і Польща - стратегічне партнерство на зламі тисячоліть: Історія. Сьогодення. Майбутня перспектива. – Ч. I: Шлях України та Польщі до порозуміння. – К., 2001. – С. 272.
- <sup>41</sup> Шудря М. Листи Петлюри з Польщі // У 70-річчя Паризької трагедії 1926 – 1996: Зб. пам'яті Симона Петлюри. – К., 1997. – С. 200.
- <sup>42</sup> Тризуб. – 1926. - № 25. – С. 28.
- <sup>43</sup> Там само. – Спр. 1251. – Арк. 31.
- <sup>44</sup> ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1035. – Арк. 143.
- <sup>45</sup> Детальніше див.ст.: Піскун В. Ідентитети "Україна-Батьківщина" й "український громадянин" у життєвому виборі українських політичних емігрантів (20-ті роки ХХ століття) // Історія української науки на межі тисячоліть. – С. 151-161.
- <sup>46</sup> ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп.6. – Спр. 7. – Арк. 16зв.
- <sup>47</sup> Там само. – Арк. 46.
- <sup>48</sup> Там само. – Спр. 13. – Арк. 23.
- <sup>49</sup> Там само. – Оп. 20. – Спр. 1824. – Арк. 36, 36зв.
- <sup>50</sup> Несостоявшийся юбилей: Почему СССР не отпраздновал своего 70-летия / Сост.: А.П.Ненароков (рук.), В.А.Горный, Л.Н. Доброхотов, А.И.Кожокина, А.Д. Котыхов, А.И.Ушаков. – Москва, 1992. – С. 105, 119.
- <sup>51</sup> ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2478. – Арк. 16.
- <sup>52</sup> Там само. – Спр. 2480. – Арк. 8.
- <sup>53</sup> Там само. – Спр. 2484. – Арк. 26-27.
- <sup>54</sup> Там само. – Оп. 20. – Спр. 2935. – Арк. 9.
- <sup>55</sup> Там само. – Спр. 2938. – Арк. 125.
- <sup>56</sup> Там само. – Спр. 2464. – Арк. 13-17.